

WŁADYSŁAW ŁOSIŃSKI (Poznań)

STRUKTURA TERYTORIALNO-POLITYCZNA POMORZA W XI STULECIU W ŚWIETLE ARCHEOLOGII

W rozwoju wczesnośredniowiecznego osadnictwa na Pomorzu przełom X i XI w. rysuje się jako okres istotnych przeobrażeń¹. Dokonały się wówczas wazące na późniejszych dziejach Pomorza zmiany w organizacji i podziale terytorialnym. Zachodziły one w skomplikowanej sytuacji politycznej, związanej z opanowaniem Pomorza przez Mieszka I i włączeniem tej części naszego kraju w skład monarchii wczesnofeudalnej. Rządy piastowskie nie trwały tu jednak długo, już około 1005 r. Pomorze Zachodnie usamodzieliło się, w czym nie mała zasługa miast pomorskich niechętnych rządowi monarchicznemu².

Nie oznaczało to jednak, ku czemu skłania się większość badaczy, zaniku na Pomorzu więzi politycznej wyższego rzędu, wykraczającej poza ramy plemiennych struktur ustrojowych. Na pierwszą połowę XI w. datuje się też kształtowanie się tu załazków rodzimej — pomorskiej państwowości wczesnofeudalnej z ośrodkiem naczelnym prawdopodobnie w Kołobrzegu³. Stąd lub z pobliskiego Białogardu miał wywodzić się książę Siemysł, który w 1046 r. przebywał wraz z Brzetysławem czeskim i Kazimierzem Odnowicielem na dworze cesarskim. Nie był to na pewno jakiś pośledni jedynie przedstawiciel Pomorza, sądzić raczej należy, że reprezentował on formujący się wówczas organizm państwowy. Można domyślać się, że procesowi temu towarzyszyło tworzenie się zrębów nowej organizacji terytorialnej, stanowiącej niezbędny warunek egzystencji i realizacji zadań gospodarczych, wojskowych i skarbowych rodzącego się państwa⁴.

Nie wiadomo jednak, w jakim stopniu organizacja ta nawiązywała do dawnych plemiennych struktur terytorialnych, w jakim zaś stanowiła istotne *novum*. Sprawa jest tym bardziej złożona, że zasięg owego domniemanego tworu państwowego nie pokrywał się najpewniej z terytorium całego Pomorza,

¹ W. Łosiński 1982; tamże dalsza literatura na ten temat.

² G. Labuda 1962, s. 273-274; G. Labuda (red.) 1969, s. 307 i n., 316 i n.; Z. Wielgosz 1980, s. 14-15.

³ L. Leciejewicz 1960, s. 377 i n.; 1962, s. 269.

⁴ Na temat zadań administracji lokalnej państw wczesnofeudalnych patrz K. Modzelewski 1975. Problematykę organizacji grodowej w Polsce w XI w. omawia T. Lalik 1967, s. 5 i n.

obejmując zapewne jedynie zachodnią jego część i to nie w całości. Na znacznym obszarze utrzymały się niewątpliwie plemienne struktury polityczne, ten też charakter przypisać należy tzw. wolińskiej republice miejskiej. Na Pomorzu w XI w. liczyć się zatem należy z bogatą mozaiką tworów o różnym charakterze politycznym, z przewagą bądź to pierwiastka plemiennego, bądź to państwowego.

Są to wszystko sprawy pozostające w zasadzie w sferze domysłów i trudnych do skontrolowania przypuszczeń. Brak na ten temat bezpośrednich danych, retrospekcja zaś jest w tym przypadku zawodna i może prowadzić do błędnych i bałamutnych wniosków. Istnieje jednak grupa zabytków, które — jak sądzę — mogą być przydatne w badaniu tej skomplikowanej i złożonej problematyki. Są to źródła archeologiczne, które poddane metodom analizy osadniczej umożliwiają prześledzenie zmian zachodzących w społecznych strukturach przestrzennych. Mogą też one, jak się wydaje, dać wiążącą odpowiedź na pytanie dotyczące metryki przemian zachodzących w formach organizacji terytorialnych, pośrednio zaś również na temat treści dokonywających się w tym zakresie przeobrażeń. Warunkiem koniecznym jest jednak dobre archeologiczne rozeznanie terenu oraz możliwość dokładniejszego datowania zespołów i obiektów archeologicznych. Dopiero spełnienie tych dwóch podstawowych postulatów natury warsztatowej umożliwia archeologii podjęcie partnerskiej dyskusji z mediewistami *sensu stricto*.

Wydaje się, że powyższe warunki spełnia archeologia wczesnośrednio-wiecznego Pomorza, zwłaszcza w jego partii północnej po linię wzgórz moreny czołowej Pojezierza Pomorskiego na południu. Jest to niewątpliwie zasługa badań ostatniego trzydziestolecia⁵. W latach tych przeprowadzono na Pomorzu badania różnego typu, od wieloletnich wykopalisk w najważniejszych ośrodkach poczynając, poprzez badania zwiadowcze, ratunkowe i weryfikacyjne, aż po szczegółową penetrację wybranych mikroregionów osadniczych. Szczególnie wartościowe z punktu widzenia interesującej nas tu problematyki są wyniki badań weryfikacyjnych grodzisk, pozwalające m. in. na dość dokładne ustalenie metryki grodów pomorskich. Nie wszędzie jednak ten ostatni typ badań doczekał się pełnej realizacji, brak jeszcze rozeznania sporej grupy grodzisk na obszarze Pomorza Gdańskiego i Szczecińskiego⁶. Jest to duża niedogodność, w poważnym stopniu ograniczająca możliwości wniknięcia w wiele istotnych szczegółów poruszanej tu problematyki. Na kilka jednak spraw warto już zwrócić uwagę, im też poświęcony jest niniejszy artykuł, mający

⁵ W. Łosiński 1973, s. 165 i n.; 1981 s. 131 i n.

⁶ Akcja weryfikacji grodzisk pomorskich została zakończona na obszarze byłego województwa koszalińskiego, w toku realizacji są natomiast prace typu na terytorium województwa gdańskiego i szczecińskiego. Z tego ostatniego obszaru zostały opublikowane jedynie materiały uzyskane na terenie b. powiatu pyrzyckiego; patrz E. Cnotliwy, T. Nawrołski, R. Rogosz 1979, s. 143 i n. Na temat rezultatów uzyskanych w innych częściach ziem pomorskich zob. J. Olezak, K. Siuchniński 1966-1970 (I-III); W. Łosiński, J. Olezak, K. Siuchniński 1971; Lachowicz, Olezak, Siuchniński 1977.

na celu przede wszystkim podjęcie dyskusji nad tym ważnym problemem w dziejach Pomorza.

W świetle prowadzonych ostatnio studiów osadniczych u schyłku X w. nastąpił zasadniczy zwrot w rozwoju grodów pomorskich⁷. Wiele plemiennych ośrodków obronnych uległo w tym czasie likwidacji. O skali tego procesu świadczą następujące dane: w pierwszej połowie X w. na Pomorzu, w zakresłonych powyżej ramach przestrzennych, funkcjonowało co najmniej 171 grodów. Nie jest to na pewno zestawienie pełne, nie uwzględniono tu bowiem sporej grupy obiektów ogólnie datowanych na wczesne średniowiecze, z których część może pochodzić z tego okresu. Z podanej powyżej liczby ponad 60% grodów zostało opuszczonych w drugiej połowie X i na przełomie X i XI w. Obiekty te nie zostały już później odbudowane. Musiały zatem dokonać się wówczas istotne przeobrażenia w strukturze terytorialnej, tak powszechny zanik grodów oznaczał bowiem upadek ośrodków okręgów grodowych typu *civitates*, stanowiących istotny składnik podziału kraju w dobie plemiennej. Można zatem spodziewać się, że w tym czasie został naruszony lub uległ pewnej modyfikacji system plemiennej organizacji politycznej⁸.

Domysł ten wydaje się tym bardziej prawdopodobny, iż u schyłku X i w XI w. nie obserwujemy na Pomorzu większej aktywności na polu budownictwa grodowego. W tym czasie założono zaledwie około 30 warowni, co stanowi niewiele ponad 30% grodów funkcjonujących na Pomorzu w XI stuleciu⁹. Zasadniczy zrąb grodów w tym czasie posiadał zatem metrykę plemienną.

W grupie nowo założonych ośrodków obronnych szczególną uwagę zwracają grody wzniesione w drugiej połowie X w., a zatem w okresie walk toczonych o Pomorze przez pierwszego historycznego władcę Polski. Ciekawy jest przede wszystkim ich rozkład przestrzenny (ryc. 1). Zdecydowana ich większość grupuje się na południowo-zachodnim skraju rozpatrywanego terenu, w tym aż 4 obiekty znajdują się na obszarze późniejszej kasztelanii cedyńskiej: w Mętynie Małym, Raduniu, Moryniu i samej Cedyńi¹⁰. Obszar ten w dobie plemiennej był niezmiernie słabo zasiedlony, założenie wyżej wymienionych obiektów obronnych w zasadzie zapoczątkowało tam rozwój osadnictwa wczesnośredniowiecznego¹¹. Nie wydaje się też, by grody te wiązały się bezpośrednio z powstaniem w tym rejonie sieci terytoriów grodowych, choć w miarę upływu czasu ośrodki te mogły przejąć funkcję zarządu prowincjonalnego. Ich powsta-

⁷ W. Łosiński 1982; także dalsza literatura.

⁸ Na temat podobnych zjawisk w skali całej zachodniej Słowiańszczyzny patrz L. Leciejewicz 1976, s. 165.

⁹ Z podanej powyżej liczby spory odsetek obiektów zaliczono w literaturze do grupy domniemanych grodzisk, liczba grodów wzniesionych w XI w. może być zatem mniejsza od przytoczonych tu danych.

¹⁰ Obiekty w Mętynie Małym, Moryniu i Raduniu zostały zweryfikowane przez badaczy Pracowni Archeologicznej PP PKZ w Szczecinie pod kierunkiem dra E. Cnotliwego. Za udostępnienie wyników badań składam w tym miejscu podziękowanie. Na temat Cedyńi zob. Filipowiak 1966.

¹¹ W. Łosiński 1982.

Ryc. 1. Grody na tle stref zasiedlania w X w.

Illustr. 1 Hillforts against the background of settlement in the 10-th century. ● hillforts of tribal tradition. ⊙ hillforts established in the second half of the 10-th century. — — the southern border of the West- and East-Pomeranian Lake District

nie łączyć raczej należy z umacnianiem zachodnich rubieży państwa przez Mieszka I i to nie tyle od strony pomorskiej, ile wieleckiej, a tym samym i niemieckiej. Względy strategiczne odegrały tu zatem rolę decydującą. Słuszny też wydaje się pogląd tych badaczy, którzy przypuszczają, że obszar kasztelanii cedyńskiej do czasu ponownego przyłączenia Pomorza do Polski za rządów Bolesława Krzywoustego wchodził w skład państwa polskiego¹².

Z działalnością pierwszych Piastów łączyć też można powstanie w drugiej połowie X w. niektórych grodów na rdzennych ziemiach pomorskich. Wymienić tu przede wszystkim należy wczesnośredniowieczny Gdańsk, który jako rozległa aglomeracja miejska składająca się z dwóch członów powstał z inspiracji piastowskiej¹³. Chodziło tu o umocnienie polskiego panowania u ujścia Wisły, przy czym ważne były zarówno względy gospodarcze, jak i polityczne.

¹² K. Ślaski 1960, s. 139.

¹³ K. Jażdżewski 1961, s. 13 i n.; L. Leciejewicz 1970, s. 17; E. Cieślak (red.) 1978, s. 81 i n. Ostatnie badania wykazały, że Gdańsk ma tradycje sięgające doby plemiennej, nad Motławą w IX-X w. istniała otwarta osada targowa; por. A. Zbierski 1975, s. 55 i n. Otoczenie osady potężnymi wałami datować należy zapewne dopiero na drugą połowę X w., byłyby to zatem inicjatywa piastowska, podobnie jak założenie grodu na wyspie u ujścia Motławy do Wisły; patrz W. Łosiński 1982.

Gród stanowił prawdopodobnie również ważny ośrodek prowincjonalnego zarządu na Pomorzu Wschodnim.

Do tej kwestii powrócimy jeszcze, tu natomiast zatrzymamy się na sprawie dalszych grodów wzniesionych na Pomorzu w drugiej połowie X w. Są to pojedyncze jedynie obiekty, trudno też powiedzieć, czy i one powstały z inicjatywy czynnika polańskiego. Że była to działalność o szerokim programie politycznym przekonują inne dane. W tym czasie, w świetle wyników badań wykopaliskowych, odrestaurowano umocnienia niektórych pomorskich ośrodków obronnych, zastosowano przy tym typową dla grodów piastowskich konstrukcję hakową. Tak było w przypadku Kołobrzegu nad Parsętą¹⁴, podobnie w pobliskim Białogardzie¹⁵. Dzieło odnowy wałów tych obiektów przypisuje się działalności pierwszych Piastów¹⁶. W Kołobrzegu znajdował się też główny ośrodek dyspozycyjny władzy piastowskiej na Pomorzu. Jego panowaniem objęta była zapewne znaczna część ziem nad Bałtykiem, usadowienie tu siedziby biskupiej poświadcza to w sposób jednoznaczny. Haki w wałe, pomijając odkrycia w Gdańsku, gdzie ich obecność jest w pełni zrozumiała¹⁷, stanowiły również element konstrukcyjny umocnień obronnych w Wolinie¹⁸. Były tam one jednak wkomponowane w założenie o typowo pomorskiej genezie, w tym przypadku trudno zatem ich zastosowanie wiązać bezpośrednio z działalnością fortyfikacyjną pierwszych Piastów. Liczyć się tu raczej należy z obcym — wielkopolskim wpływem na rozwój miejscowej — pomorskiej sztuki budowlanej.

Bardziej już równomierny rozkład mają grody założone na Pomorzu w XI stuleciu (ryc. 2). Spotyka się je w różnych punktach ziem między dolną Odrą a Wisłą. Ich sieć była jednak niezmiernie rzadka. Jak wynika z analizy osadniczej, wykopalisk oraz danych retrospektywnych, były to obiekty o różnej randze. Niektóre można uznać za ośrodki większych terytoriów grodowych. Tę funkcję pełniły założone zapewne na przełomie X i XI w. grody w Białogardzie¹⁹ na Pomorzu Wschodnim oraz w Darłowie w rejonie sławieńsko-słupskim²⁰. Podobna była także funkcja grodu w Bobolicach, wzniesionego na miejscu starszej warowni z VIII-IX w. Wiele grodów powstało ponadto

¹⁴ L. Leciejewicz 1960, s. 376; W. Łosiński 1972, s. 187 i n.

¹⁵ Inf. Arch. Badania 1971, Warszawa 1972, s. 157.

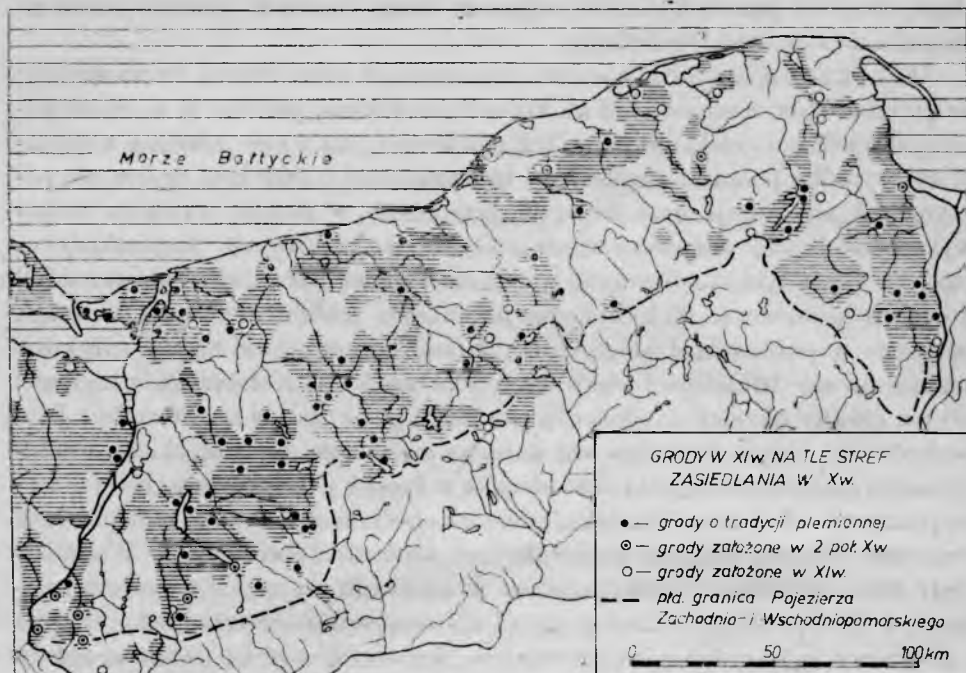
¹⁶ W. Hensel 1962, s. 180; 1971, s. 100; L. Leciejewicz 1962, s. 244, 263 i n.

¹⁷ E. Cieślak (red.) 1978, s. 84.

¹⁸ W. Filipowiak 1962, s. 301.

¹⁹ Inf. Arch. Badania 1976, Warszawa 1977, s. 174. Dalsze wyniki patrz starsze roczniki Inf. Arch., gdzie rozbieżne opinie na temat chronologii obiektu. Powstanie grodu skłonny jestem datować na przełom X i XI w.

²⁰ Obiekt w Darłowie zaliczany jest do domniemanych grodzisk wczesnośrednio-wiecznych; por. W. Łosiński, J. Olezak, K. Siuchniński 1971, s. 167 nr 12. W czasie wykopalisk przeprowadzonych w latach 1971-1972 odkryto tu warstwę kulturową z ceramiką całkowicie obtaczaną na kole garncarskim; por. T. Nawroński 1974, s. 212-213, 231, 236, 243 n. Badania nie wyjaśniły niestety funkcji tego obiektu. Prawdopodobnie jednak znajdował się tam gród, a nie otwarta osada.

Ryc. 2. Grody w XI w. na tle stref zasiedlania w X w.

illustr. 2 Hillforts in the 11-th century against the background of the settling zones of the 10-th century. ● traditional tribal hillforts. ⊙ hillforts established in the second half of the 10-th century. ○ hillforts established in the 11-th century. — — the southern border of the West- and East-Pomeranian Lake District

na terenach co dopiero skolonizowanych, mogły być to zatem ośrodki kształtujących się jednostek osadniczych, część zaś zakładano zapewne w miejscach ważnych komunikacyjnie i strategicznie. Ta idea przyświecała prawdopodobnie budowniczym grodów w Ciepłym, gdzie na krótkim odcinku doliny dolnej Wisły wzniesiono prawdopodobnie w XI w. trzy warownie²¹. Była to niewątpliwie inicjatywa czynnika politycznego typu państwowego, a zatem piastowskiego, Pomorze Gdańskie wchodziło bowiem najpewniej w skład państwa polskiego do czasu upadku władzy centralnej w latach trzydziestych XI w.²²

Grody strażnicze powstawały również z inicjatywy lokalnych ośrodków politycznych. Wschodnich rubieży terytorium szczecińskiego bronił wybudowany w tym czasie gród w Kłęskowie²³. Podobne funkcje pełniły zapewne także małe gródki w Liszkowie na Pojezierzu Pomorskim²⁴. U przejścia przez

²¹ A. Szymańska 1974, s. 343 i n.; 1974 a, s. 363 i n.; A. Nowiński 1974, s. 375 i n.

²² Na temat zmiennych losów związków politycznych Pomorza Gdańskiego z Polską w XI w. patrz G. Labuda (red.) 1969, s. 316 i n.

²³ L. Leciejewicz, T. Wieczorowski 1982.

²⁴ J. Olczak, K. Siuchniński 1966-1970 (III), s. 63 i n.

Łotnicę w rejonie Kołobrzegu założono w drugiej połowie XI w. niedużą warownię w Mączniku²⁵.

Całościowo, na co zwracaliśmy już uwagę, budownictwo obronne na Pomorzu w XI w. nie rozwinęło się na szerszą skalę, zdecydowana większość funkcjonujących wówczas grodów posiadała starą metrykę osadniczą. Blisko 70% warowni to obiekty o rodowodzie sięgającym starszych faz wczesnego średniowiecza. W stosunku do sytuacji w X w. ich liczba uległa znacznemu ograniczeniu, inne musiały być zatem zasady, na których opierała się w XI w. pomorska organizacja terytorialno-grodowa. Można przypuszczać, że w tym czasie wydatnie zwiększyła się rozległość jednostek terytorialnych, czemu towarzyszyły niewątpliwie zmiany w ich schemacie organizacyjnym i sposobie zarządzania. W każdym razie zostały wówczas naruszone zasady plemiennych struktur terytorialnych.

Powstaje jednak pytanie, czy zmiany te dokonały się wszędzie równocześnie, czy też objęły one swym zasięgiem niektóre jedynie partie Pomorza. Prezentowane w pracy mapy, ukazujące rozmieszczenie grodów na tle stref zasiedlenia w X w., wskazują na współwystępowanie na Pomorzu w XI w. różnych struktur przestrzennych osadnictwa, uosabiających najpewniej różnorodność form ówczesnej organizacji terytorialnej. Zwraca tu przede wszystkim uwagę sytuacja na obszarze wolińsko-kamieńskim. Jest to jeden z nielicznych na Pomorzu rejonów, gdzie w XI w. została w zasadzie zachowana z drobnymi jedynie zmianami stara plemienna struktura terytorialna w postaci małych okręgów grodowych o powierzchni 30 - 150 km², średnio zajmujących obszar około 60 km²²⁶. Sprawa jest tym bardziej interesująca, że była to doba dużej aktywności osadniczej, w tym czasie powstała gęsta sieć otwartych osiedli wiejskich²⁷. Był to również okres potęgi gospodarczej i politycznej wolińskiego ośrodka miejskiego, przynależne do niego terytorium określa się też mianem republiki miejskiej²⁸. Wszystko to jednak miało miejsce w warunkach dominacji pierwiastka plemiennego.

Zgoła odmienny obraz obserwujemy w dorzeczu dolnej i środkowej Parsęty. Na tym obszarze nastąpił upadek plemiennych struktur terytorialnych oraz kształtowanie się na nowych zasadach zarządu i podziału kraju. Gęsta sieć grodów została w tym czasie zastąpiona przez liczące się już dawniej ośrodki obronne w Kołobrzegu i Białogardzie, które można uznać za grody naczelne tego regionu. Musiał temu towarzyszyć proces koncentracji i tworzenia się zrębów nowych podziałów terytorialnych. Biorąc pod uwagę skalę tego procesu, naruszającego wewnętrzny system polityczny, trudno sądzić, by był to jedynie rezultat modyfikacji form plemiennych, raczej należy się tu liczyć z działalnością czynnika państwowego. Prawdopodobny wydaje się domysł

²⁵ W. Łosiński, J. Olczak, K. Siuchniński 1971, s. 92 i n., nr 48.

²⁶ W. Łosiński 1982.

²⁷ W. Filipowiak 1962; W. Łosiński 1973, ryc. 4-5.

²⁸ L. Leciejewicz 1962, s. 265 i n.

o decydującej roli państwa wczesnopiastowskiego w uformowaniu się nowego modelu organizacji terytorialnej. Schemat ten przetrwał okres krótkotrwałej przynależności tej części Pomorza do Polski. W XI w. musiały zatem istnieć warunki sprzyjające jego utrwalaniu się. Warunki te spełniać mógł jedynie ośrodek o cechach państwowych, w rejonie Kołobrzegu miało też, na co wskazywaliśmy już powyżej, dojść do tworzenia się w tym czasie zrębów rodzimej monarchii wczesnofeudalnej. W każdym razie kołobrzeszko-białogardzki model organizacji terytorialnej nosi wszelkie znamiona podziału administracyjnego typu państwowego. Hipotezy tej nie osłabia fakt występowania na tym obszarze dalszych grodów, z których jeden, o starszym rodowodzie, usytuowany był na peryferiach dolno- i środkowoparsęckiego skupiska osadniczego, drugi zaś — wzniesiony w połowie XI stulecia — pełnił niewątpliwie funkcję gródka strażniczego u przejścia przez rzekę na ważnym szlaku handlowym.

Trudno przypuszczać, by podstawy terytorialne tego kształtującego się organizmu wczesnopiastowego ograniczały się do rejonu dolnej i środkowej Parsęty. Obejmował on zapewne większy obszar, jego siedzib szukać też chyba należy głównie tam, gdzie przeważał podobny wzorzec organizacji terytorialnej. Z dużymi okręgami grodowymi i rzadką siecią osiedli obromych mamy do czynienia w rejonie słupsko-sławińskim. Podobnie było również w głębi ładu, w międzyrzeczu Chotli i Radwi na obszarze skupiska bobo i cko-polanowskiego. Inaczej sytuacja przedstawiała się w rejonie górnej Parsęty oraz na obszarze szczecińskim, gdzie zachowały się nieliczne starsze grody, trudno w nich jednak dopatrywać się ośrodków większych okręgów grodowych. Być może już wówczas teren ten został bezpośrednio włączony do organizmu kołobrzeszkiego, zaś funkcję ośrodka zarządzającego przejął Białogard²⁹.

Interesująco problem ten rysuje się również w przypadku Pomorza Gdańskiego. I w tym rejonie można domyślać się kontynuacji w XI w. pewnych tradycji państwowych zapoczątkowanych w drugiej połowie X w. przez pierwszych Piastów. Zwraca tu przede wszystkim uwagę zanik sieci lokalnych grodów w bezpośrednim otoczeniu Gdańska. Kształtowała się tam zapewne większa jednostka terytorialna, pokrywająca się być może z zasięgiem późniejszej krainy gdańskiej³⁰. Inny już był kierunek zmian w rozwoju osadnictwa na dalszym zapleczu ośrodka nad Motławą. Chociaż i tam sieć grodów uległa pewnemu rozrzedzeniu, w rejonach tych utrzymano stare podziały terytorialne, zachowana tym samym została istota dotychczasowego wewnętrznego ustroju politycznego. Dość czytelnie rysuje się to zwłaszcza wokół jezior raduńskich oraz na obszarze późniejszej kasztelanii tczewskiej. Podobnie mogło być również nad środkową Wierzycą i Wietcisą, chociaż aktualna mapa świadczyłaby o czymś innym, brak jednak z tych okolic lepszego rozeznania w chronologii grodzisk. Powstanie w XI w. grodów w Białogardzie nad Łebą, Orle, Gowinie i Kartu-

²⁹ Według K. Ślaskiego (1960, s. 159 i n.) obszary te wchodziły w skład kasztelanii białoga rdzkiej. Zasadność wydzielenia kasztelanii białogardzkiej kwestionuje jednak ostatnio J. Spors (1973, s. 55 i n.), chyba nie bez racji.

³⁰ K. Ślaski 1960, s. 185 i n.

zach zdaje się jednak wskazywać, że i na dalszym zapleczu Gdańska powoli dokonywały się pewne zmiany. Najpewniej z inicjatywy czynnika państwowego powstał też, o czym mówiliśmy już, łańcuch grodów w Ciepłem.

Na innych terenach Pomorza przetrwały, jak się wydaje, formy ustroju plemiennego. Liczyć się z tym zwłaszcza należy w głębi ziem pomorskich, na obszarze obecnych województw szczecińskiego i koszalińskiego. I tam w wielu rejonach została jednak zachwiana struktura małych okręgów grodowych, zastąpionych przez większe jednostki terytorialne. Szczególnie czytelnie rysuje się to na obszarze utożsamionym z siedzibami plemienia Pырzyczan. Wiele grodów plemiennych uległo tam likwidacji, pozostałe zaś przejęły zapewne funkcję ośrodków większych jednostek terytorialnych. Jak wynika ze szczegółowych map osadniczych tego regionu³¹, składały się one prawdopodobnie z 2 do 3 starych okręgów grodowych, zajmowałyby zatem obszar kilkuset kilometrów kwadratowych. Jeden tego typu organizm powstał wokół Pырzyc, obejmując znaczną część właściwej Niecki Pырzyckiej, drugi zaś uformował się wokół grodu w Kolbaczu, w północno-zachodniej części terytorium plemienia Pырzyczan. Jednostki te utożsamiać zapewne należy z wielkopolskim opolem³²; w późniejszym czasie przekształciły się one w organizmy określane mianem krainy lub ziemi, stanowiące istotny składnik podziału kasztelańskiego³³.

Z powstaniem w tym czasie większej jednostki terytorialnej liczyć się również można w okolicach Stargardu nad Iną. Dwuczłonowy, rozległy gród stargardzki stanowił w XI w. ważne centrum życia miejskiego w obrębie pomorskiego interioru³⁴. W dalszej jego odległości, wzdłuż południkowo biegnącego grzbietu moreny czołowej funkcjonowała dość gęsta sieć grodów lokalnych. I w tym jednak rejonie część osiedli obronnych uległa likwidacji w końcu X stulecia, musiało zatem i tam dochodzić do tworzenia się nowych struktur terytorialnych i społeczno-politycznych. Wokół niektórych grodów tego obszaru ukształtowały się później terytoria typu ziem. Początki tego procesu można też, jak się wydaje, datować na XI w.

Dość podobne stosunki panowały również na obszarze dorzecza środkowej Regi i górnej Drawy. Spory odsetek grodów o starej metryce osadniczej przetrwał tam kryzys przełomu X i XI w. W obydwu przypadkach dotyczyło to głównie grodów położonych w jądrze terytoriów plemiennych, większość ośrodków usytuowanych bardziej peryferycznie została w tym czasie opuszczona. W zasadzie została tam jednak utrzymana stara struktura podziałów terytorialnych.

Ten krótki przegląd sytuacji unaocznia występowanie na Pomorzu w XI stuleciu różnych form organizacji terytorialnej, którym musiały odpowiadać

³¹ W. Łosiński 1982.

³² Na temat instytucji opola patrz ostatnio Z. Podwińska 1971, s. 225 i n.; G. Labuda 1975, s. 107 n.; T. Lalik 1976, s. 443 i n.

³³ K. Ślaski 1960, s. 21.

³⁴ R. Rogosz 1966, s. 261 i n.; 1972, s. 215 i n.

różne struktury polityczne. Ograniczając się tylko do obszarów lepiej rozeznaczonych pod względem archeologicznym, do których zaliczyć należy przede wszystkim terytorium wolińsko-kamięńskie, dorzecze dolnej i środkowej Parsęty, międzyrzecze dolnej Grabowej, Wieprzy, Słupi i Łupawy oraz Równinę Pyrzycką, można wydzielić trzy podstawowe modele terytorialno-polityczne. Pierwszy reprezentuje obszar wolińsko-kamięński, gdzie w XI w. utrzymały się stare, plemiennie podziały terytorialne w postaci małych okręgów grodowych. Interesujące, że nie osłabiło to pozycji politycznej tej krainy w Europie Środkowej. Inny model struktur terytorialnych ukazały materiały pyrzyckie. Tam spotkać się można z daleko idącą modyfikacją form ustroju plemiennego, która znalazła swój wyraz w tworzeniu się większych jednostek podziału terytorialnego. Przeważał tam jednak, jak się wydaje, pierwiastek plemienny. Najbardziej zaawansowaną formę reprezentuje struktura osadnicza dorzecza dolnej i środkowej Parsęty oraz obszaru słupsko-sławieńskiego. Liczyć się tam należy z kształtowaniem się na nowych zasadach zarządu terytorium kraju, najbardziej odpowiadającego podziałom administracyjnym typowym dla organizmów wczesnopanństwowych³⁵. W procesie tym znaczną rolę odegrała zapewne działalność pierwszych Piastów, podjęta następnie przez miejscowy czynnik polityczny.

Zaszeregowanie pozostałych części ziem pomorskich jest już bardziej kłopotliwe, stan badań archeologicznych odgrywa w tym przypadku rolę decydującą. Nie jest on niestety zadowalający, najbliższe lata powinny jednak przynieść w tym zakresie znaczną poprawę. Pozwoli to na szersze ujęcie interesującej nas tu problematyki, a zarazem na wzbogacenie listy kryteriów oceny³⁶, które przyjęliśmy w niniejszym szkicu.

LITERATURA

Wykaz skrótów: Inf. Arch. — Informator Archeologiczny, Warszawa; Kw. HKM — Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Warszawa; Mat. Zachpom. — Materiały Zachodniopomorskie, Szczecin; Pom. Ant. — Pomorania Antiqua, Gdańsk; Prz. Arch. — Przegląd Archeologiczny, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk; Sl. Ant. — Slavia Antiqua, Warszawa-Poznań; Zap. Hist. — Zapiski Historyczne, Toruń.

Cieślak E. (red.) 1978, *Historia Gdańska*. Tom I do roku 1454, Gdańsk.

Cnotliwy E., Nawrołski T., Rogosz R. 1979, *Grod ziska wczesnośredniowieczne na ziemi pyrzyckiej*, Sl. Ant. 26, s. 143-238.

Filipowiak W. 1962, *Wolinianie. Studium osadnicze*, cz. 1, Szczecin.

— 1966, *Cedynia w czasach Mieszka I*, wyd. 2, Poznań.

Jazdzewski K. 1961, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle wykopalisk*, Gdańsk.

³⁵ Por. T. Lalik 1967.

³⁶ Pośrednim kryterium o dużej wymowie mogą być również uchwytne archeologicznie ślady zorganizowanej kolonizacji w XI w. starych rubieży międzyplemiennych. Wydaje się, że tego typu akcję mógł podjąć jedynie czynnik państwowy; patrz W. Łosiński 1980, s. 73.

- Hensel W. 1962, *Budownictwo obronne za czasów pierwszych Piastów*, w: *Początki państwa polskiego*, t. I, Poznań, s. 163-186.
- 1971, *Podstawy dziejowe rozwoju kultury wczesnopolskiej*, w: *Archeologia i prahistoria*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 79-108.
- Labuda G. 1962, *Wpływ powstania państwa polskiego na rozwój dziejowy Pomorza*, w: *Początki państwa polskiego*, t. II, Poznań, s. 269-279.
- 1975, *O formach osadnictwa wczesnośredniowiecznej wsi polskiej*, Kw. HKM 23, nr 1, s. 99-113.
- Labuda G. (red.), 1969, *Historia Pomorza. Tom I do roku 1466*, cz. 1, Poznań.
- Lachowicz F., Olezak J., Siuchniński K. 1977, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pobrzeżu i Pojezierzu Wschodniopomorskim*, Poznań.
- Lalik T. 1967, *Organizacja gospodowo-prowincjonalna w Polsce w XI i w początkach XII wieku*, *Studia z Dziejów Osadnictwa* 5, s. 5-51.
- 1976, *Organizacje sąsiedzkie średniowiecznej wsi polskiej — wieś, opole, parafia*, Kw. HKM 24, nr 3, s. 440-457.
- Leciejewicz L. 1960, *Wczesnośredniowieczny Kotobrzeg*, *Sl. Ant.* 7, s. 307-392.
- 1962, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1970, *Kształtowanie się stosunków gospodarczych i politycznych w basenie Bałtyku we wczesnym średniowieczu*, *Zap. Hist.* 35, z. 2, s. 7-21.
- 1976, *Słowiańszczyzna zachodnia*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Leciejewicz L., Wiczeorowski T. 1982, *Wczesne średniowiecze do czasów ukształtowania się miasta (VI-X wiek)*, w: *Dzieje Szczecina*, t. I, Poznań.
- Łosiński W. 1972, *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1973, *Probleme der archäologischen Forschungen zum frühen Mittelalter in Westpommern (1945-1972)*, *Prz. Arch.* 21, s. 165-199.
- 1980, *Kolonizacja wewnętrzna ziem pomorskich w XI w., jej charakter i tło społeczne w świetle danych archeologii (na podstawie materiałów nekropolicznych)*, *Sl. Ant.* 27, s. 65-77.
- 1981, *Aktualne problemy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem Pomorza*, *Pom. Ant.* 10, s. 131-154.
- 1982, *Osadnictwo plemiennie Pomorza (VI-X w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Łosiński W., Olezak J., Siuchniński K. 1971, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. IV, Poznań.
- Modzelewski K. 1975, *Organizacja gospodarza państwa piastowskiego (X - XIII wiek)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Nawroński T. 1974, *Wyniki najnowszych badań archeologicznych na zamku w Darłowie*, *Mat. Zachpom.* 20, s. 169-261.
- Nowiński A. 1974, *Balania sondażowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Ciepłym IV, pow. Tczew*, *Pom. Ant.* 5, s. 375-384.
- Olezak J., Siuchniński K. 1966-1970, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. I - III, Poznań.
- Podwińska Z. 1971, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym średniowieczu*, *Żreb, wieś, opole*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Rogosz R. 1966, *Dotychczasowe badania archeologiczne nad wczesnośredniowiecznym Starogardem*, *Mat. Zachpom.* 12, s. 261-370.
- 1972, *Początki Starogardu w świetle dotychczasowych wyników badań archeologicznych*, *Mat. Zachpom.* 19, s. 215-269.
- Spors J. 1973, *Dzieje polityczne ziemi sławieńskiej, słupskiej i białogardzkiej w XII - XIV w.*, Poznań-Słupsk.

- Szymańska A. 1974, *Uwagi wstępne do badań sondażowych przeprowadzonych na trzech grodziskach (I, II, IV) w Ciepłem, pow. Tczew*, Pom. Ant. 5, s. 343-348.
- 1974a, *Wyniki badań sondażowych na grodzisku II w Ciepłem, pow. Tczew*, Pom. Ant. 5, s. 363-373.
- Ślaski K. 1960, *Podziały terytorialne Pomorza w XII - XIII wieku*, Poznań.
- Wielgosz Z. 1980, *Nowa Marchia w historiografii niemieckiej i polskiej*, Poznań.
- Zbierski A. 1975, *Początki Głównego (Prawego) Miasta w Gdańsku*, Kw. HKM 23, nr 1, s. 55-66.

TERRITORIAL-POLITICAL STRUCTURE OF POMERANIA IN THE 11-TH CENTURY, IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGY

by

WŁADYSŁAW ŁOSIŃSKI (Poznań)

Summary

In the development of Early Mediaeval settlement in Pomerania, the turn of the 10-th century is remarkable as a period of essential transformations. Far-reaching changes in the organization and territorial division occurred, influencing the later history of Pomerania. The political situation was complicated, which was linked with the control of Pomerania by king Mieszko I. The Piast government, however, did not last long here, as about 1005 Western Pomerania became independent. Higher ranking ties, however, did not loosen. The shaping of the native, early feudal Pomeranian statehood, with the main centre, presumably in Kołobrzeg, is dated to the first half of the 11-th century.

It is, however, not known to what degree this organization was linked with the former territorial tribal structures, and how far it was an essential „novum”. This question is very interesting in the light of the results of settlement analyses.

Recent studies disclosed a fundamental turn in the development of Pomeranian hillforts towards the decline of the 10-th century. Most tribal defensive centres ceased to exist and were not restored later. It may, therefore, be presumed that at that time, the system of tribal territorial organization was disrupted or, at least, underwent certain modifications.

These changes, however, did not run simultaneously in the whole area. Maps of the settling process (compare illustr. 1 - 2) reveal the existence, at the beginning of the 11-th century, of different spatial settlement structures.

Attention should be drawn, above all, to the situation in the Wolin-Kamień territory. It was one of the sparse areas in Pomerania, where — in the 10-th century — the old tribal territorial structure in the form of small hillfort districts, of a medium surface about 60 sq. km., still prevailed. The problem is the more interesting that it was the time of significant activity of settlement and, at the same time, the period of economic and political power of the urban centre in Wolin. All this, however, was dominated by the tribal element.

An entirely different picture can be seen in the river basin of the middle- and lower-Paręta. Here, the territorial tribal structures declined. The dense network of hillforts was replaced by the already well known defensive centres in Kołobrzeg and Białogard, which was accompanied by the process of concentration of settlement complexes and the foundation of new territorial divisions. This resulted, most certainly, from the activities

of the State. The conjecture about the decisive role of the Piast State in the formation of a new model of territorial organization seems to be most likely. These structures survived the period of a short-lasting affiliation of this part of Pomerania to Poland. In the 11-th century there must have existed here conditions, favourable towards its reception. These conditions must have been fulfilled only by a centre of the features of a State. At that time, in the Kołobrzeg region a native early feudal monarchy arose, which we have already mentioned above. In each case, the Kołobrzeg-Białogard model of territorial organization is conspicuous by all characteristics of the administrative division of the State type.

This organism presumably embraced the area beyond the lower and middle Parsęta river basin. Its abodes should be sought for chiefly there, where the model of a similar territorial organisation prevailed. Among other areas, it functioned in the Sławno-Słupsk concentrations and further, in the river basins of Chotla and Radew. Also the regions of the upper Parsęta and upper Gwda river basins might have been included into the Kołobrzeg-Białogard organism, although the spatial structure of settlement represented a more archaic model; these areas, however, were later on linked with the Białogard centre.

In the 11-th century a continuation of certain State traditions can be traced in the area of Gdańsk Pomerania, which were started in the second half of the 10-th century by the first Piasts. Conspicuous chiefly is the decline of the network of local hillforts in the direct vicinity of Gdańsk, where presumably, a larger territorial unit was shaping. A different trend in the development of settlement has been found in the surroundings of the Motława centre. Basically, the old territorial divisions prevailed there, although in some places the network of hillforts distinctly yielded to dispersion.

In other areas forms of the tribal system apparently survived. However, here also the structure of small hillfort districts was upset and replaced by larger territorial units. This is distinctly perceptible in the area, identified as the abodes of the tribe Pyrzyczanie. A similar situation prevailed in the vicinity of Stargard on Ina. In other regions, such as the middle Rega and upper Drawa river basins, a considerable number of hillforts of the old settlement tradition survived the crisis of the turn of the 10-th century.

In the 11-th century, therefore, there existed different forms of territorial organization in Pomerania, corresponding with various political structures. Three basic models can be isolated here. The first — areas where the old tribal territorial division, in the form of small hillfort districts survived. This was chiefly in the area of the Wolinianie tribe. In other regions far-reaching modification of the forms of the tribal system can be observed, evident in the creation of larger units of territorial division. It seems, however, that the tribal element prevailed here. The most advanced model has been found in the lower- and middle-Parsęta river basin, and in the Słupsk-Sławno area. It seems that new principles determined the shaping of the territorial administration of the country, corresponding best with the administrative divisions, typical of early State organisms. A considerable role in this process was, presumably, played by the activities of the first Piasts, continued later by the local Pomeranian factors.

Translated by Aniela Drozdowska